

Punane terror Saaremaal 1941. aastal

Endel Püüa. Punane terror Saaremaal
1941. aastal. (Saaremaa Muuseumi
toimetised 3). Kuressaare, 2006. 180 lk.

Saaremaa ajalugu paistab silma oma eripäraga. Selle kulgemine pole alati olnud Mandri-Eesti ajalooga kooskõlas. Saaremaa on vanast muinasajast saadik olnud eestlaste eelpostiks Läänes. Kui Eesti ajaloos on juttu Rootsi ajast, siis ei tohi unustada, et sel perioodil oli Saaremaa kauem Taani kui Rootsi all.

See erinevus torkas silma ka viimase maailmasõja ajal. Punaarmee pidas siin 1941. aastal vastu 3. oktoobrini. Enne seda toimus metsikuid veretöid. Tapmisjuhud sagesid ajal, mil Saksa sõjavägi oli juba maandunud Muhus ning saartel käis reaalne sõjategevus. Vastupidiselt mandrile ei õnnestunud enamikul punase süsteemi teenritel evakueeruda. Neil tuli oma tegude eest vastutust kanda.

Kõike seda valgustab käesolev põhjalik ja laiahaardeline uurimus, milles räägitakse mitte ainult ohvritest, vaid ka nende kannatuste põhjustajatest. Juba varem on sellel teemal avaldatud üksikuurimusi, mis aga keskenduvad peamiselt ohvrite saatusele. Saaremaa Muuseumi direktor Endel Püüa läheb kaugemale. Tema põhitekstile on lisatud mitte ainult Kuressaare kindluses mõrvatud 83 ning lahingutegevuse ja terrori 147 ohvrit valdades, vaid ka nende vaenajate esindajad. Nimelt EK(b)P Saaremaa organisatsiooni liikmed (73) ja liikmekandidaadid (159) 1941. aasta suvel, NKGB Saaremaa organisatsiooni töötajad aastail 1940–1941 (31), Töölis-Talupoegade Miilitsa Saaremaa osakonna koosseis selsamal ajal (122), Saaremaa hävituspataljoni liikmed (318 + 6, kelle kohta puuduvad lähemad andmed), agendid ja pealekaebajad (113) ning Kuressaare vangla töötajad aastail 1940–1941 (16).

Nende andmete kogumine on olnud väga vaevarikas ja aeganõudev töö, eriti seetõttu, et taganemisel hävitati kohalikud arhiivmaterjalid. Põhiandmeid leidub küll Eesti Riigiarhiivi fondides, aga üksikasjade puhul on tulnud tihti kasutada mälestusi ja meenutusi, mis osalt aja jooksul tuhmunud, sisaldades mõnikord erine-

vaid fakte ja muljeid. Endel Püüa rõhutab ise, et mõistagi on need nimekirjad ebatäielikud, peegeldades pelgalt uurimise praegust seisut. See kehtib eriti agentide ja pealekaebajate kohta, keda mõnikord tuntakse ainult varjunime all.

Uurimus kirjeldab üksikasjalikult koledaid leide Kuressaares ning repressiivorganite ja agentuuri tegevust. Sellele järgneb ülevaade kinnipidamiskohtadest ja venelastest koosneva sõjatribunali töökorraldusest ning kohtumõistmise tavast. Puudusid nii tunnistajad kui ka kaitsja, töödeldud kohtualused olivat masinlikult omaks võtnud kõige võimatuid süüdistusi. Umbes kümme minutit pärast ülekuulamist loeti ette otsus, mis enamasti sisaldas tavapärase karistuse – kõrgeima määra, s. t. surmanuhtluse, mis edasikaebamisele ei kuulunud. Pole aga säilinud ühtegi kohtuotsust. Arhiivianndmete kohaselt olevat see tribunal tegutsenud alates 22. juunist kuni 22. novembrini 1941 (lk. 62). Kuna Saaremaa vallutamine viidi lõpule 3. oktoobriks ja Hiiumaalt tõrjuti Punaarmee välja 21. oktoobriks, paistab see olevat mingi ametlik töö lõpetamise kuupäev.

On palju näiteid terroristid ka mujal Saaremaal, mis tabas tihti juhuslikult ette juhtunud ohvreid. Kirjeldatakse ruhnulaste ülestõusu 1941. aasta sõjasuvel. Juba 9. juulil võeti vangi punamadrustest tuletorni vahisalk ja 30. juulil kolmeliikmeline Balti laevastiku luuresalk. Vene vangid viis ära Pärnu Omakaitse. Aga 6. augustil järgnes saare pommitamine ja 7. augustil maabus 600-meheline punaarmeeleaste ja hävituspataljoni dessant. Pärast jälitamist ja ülekuulamisi toimetati kuus meest Kuressaare vanglasse, kus viis neist hukati.

Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni väljaande "Saaremaa inimkaotused esimese Nõukogude okupatsiooni tagajärjel" (1997) kohaselt hukati Saaremaal Nõukogude sõjaväe ja repressiivorganite poolt vähemalt 179 rahulikku elanikku. Praegustel andmetel ulatub see arv juba 239-ni. Võttes arvesse ka 14. juuni ja 1.–3. juuli küüditamisi, mobiliseeritud ja teadmata kadunud, ulatub represseeritute koguarv 4951-ni. Kui 1940. aasta septembris elas maakonnas 53 376 inimest, siis 1941. aasta detsembris oli elanike arv kahanenud 48 768-ni.

Erilist huvi pakub peatükk vaenajate saatusest. Osa neist sai surma lahingutegevuse käigus. Enamik massirepressioonides süüdi olevaid isikuid arreteeriti Saare Omakaitse poolt 1941. aasta sügistelval, neist suur osa hukati veel samal aastal. Teine osa aga sattus vanglasse

või koonduslaagrisse. Partei liikmeid hukkus Saksa okupatsiooni aastail 29 (39%), liikmekandidaate 97 (61%) ja komnoori 31 (6,7%). Et liikmekandidaate on hukatud suhteliselt rohkem kui liikmeid, on tingitud asjaolust, et ligi kolmandik liikmetest olid vene rahvusest naised, sekka ka mõni mees, kellest enamik evakueeriti õigel ajal Nõukogude Liidu tagalasse. Liikmekandidaadid olid aga valdavalt punapöördega kaasa läinud saarlased, kes leidsid end olevat silmitsi Saksa sõjaväevõimude ja Omakaitse ning püha viha täis Saaremaa rahvaga. Vangistatud hävituspataljonlastest hukati vähemalt 95, koonduslaagrisse paigutati 104, lahingus langes 8. Militsioonäärdest määrati surmanuhtlus 68 inimesele.

Arhiivandmetele tuginedes õnnestus kindlaks teha 113 pealekaebajat, kellest osa on teada siiski vaid varjunime järgi. Neist kaaskodanike järele nuhkinutest mõisteti surma 70 inimest. Tuleb aga silmas pidada, et karistatute eri kategooriates figureerisid teatud määral ühed ja samad nimed. Praegustel andmetel on Saksa okupatsiooni ajal Saare maakonnas hukatutest või vanglas surnutest nimeliselt teada 334 inimest.

Erilist tähelepanu osutab Endel Püüa kõrgeimat vastutust kandnud isikute saatusele. Sõjaväe juhtkonna enamikul õnnestus eluga pääseda, aga Saksa okupatsiooni esimestel kuudel tabati maakonna partei- ja täitevkomitee kõrgem juhtkond, kes oli jäetud sakslaste tagalasse partisanivõitlust organiseerima. Siin usaldab autor V. Leede 1962. aasta väiteid, mille kohaselt olevat kogu ettevalmistatud süsteemi – kaadri, isikute pelgupaigad ja varustuslaod – ära andnud vahetult pärast Tallinna langemist vangi langenud Karl Säre (lk. 79).

Selles tuleks aga kahelda. Nõukogude ajal tehti Säre totaalseks äraandjaks, kelle kaela veeretati võimalikult palju süüd. Herman Arbon, kelle kinnivõtmise põhjuseks peetakse Säre koputamist, arreteeriti juba 29. augustil – kuus päeva enne Säret. Enne teda võeti kinni ka teisi juhtivaid parteilasi, näiteks Erich Kadakas 31. augustil.¹ Vaevalt oli Särel nii üksikasjalikke andmeid Saaremaa kohta, kus ju tema arreteeri-

mise ajal käis veel sõda. Pigem võiks kahtlustada kohalikke tegelasi, kes pärast kaotatud mängu katsusid avameelsete tunnistustega päästa oma elu. See kehtib näiteks ka Neeme Ruusi kohta, kelle ülekuulamisprotokolliga tutvumine tõi 1947. aasta märtsis kaasa tema isikuandmetega kaardi paigutamise reeturite kartoteeki.²

Tolleaegsetest võimumeestest pääses ainsana vastutusest Vassili Riis, kes leidis endale kindla peidukoha ühes Valjala valla vabadikumajas. Omaaegne Saaremaa julgeolekuülem jäi karistamata ka pärast Eesti taasiseseisvumist. 1996. aastal algatati tema vastu küll kohtuprotsess, kuid kõrge vanuse ja kehva tervise tõttu jäi menetlus lõpule viimata. Ta suri 1998. aastal Pärnus.

Hukati ka endine Kaitseliidu Kuressaare malevkonna pealik, Saaremaa Ühisgümnaasiumi ja Kõljala Põllutöökooli riigikaitseõpetuse õpetaja kapten Mihhail Mikk. Ta läks pärast punapööret uute võimumeeste teenistusse, oli üks Saaremaa hävituspataljoni formeerijatest ja üksuse staabiülem asetäitja. Pärast Saaremaa vallutamist ilmus ta Kuressaare Omakaitse staapi, pakkudes oma teeneid. Tal polnud õnne, sest võimuvahetus toimus sõjalaokorras, aga rahulikuma ülemineku puhul oleks ta võinud ju eduga väita, et läks punavõimuga kaasa selle õõnestamiseks.

Hukatud pealekaebajate hulgas on ka Kirill Mägi Torgu vallast, keda esitletakse lisaks rahvakohtu uurijana ja küüditajana (lk. 169). Teda on Endel Püüa varem biografeerinud fotograafina.³

Repressiivorganite tegelastest õnnestus operatiivvolinik Georgi Labol novembris põgeneda purjepaadiga Rootsi, kus ta interneeriti ja tuli sõja lõpul tagasi Eestisse. Kirjutaja Linda Petersi, kes oli ametis kolmveerand aastat (31.09.1940 – 29.06.1941), saatuse kohta seisab ainult, et põgenes 1944. a. Rootsi. Ta on nähtavasti karistusest pääsenud. Tema ülekuulamiselt pärineb häid andmeid agentide kohta. Miilitsatest on viis, neist kaks karistatud, astunud hiljem Saksa sõjaväkke.

Saaremaa hävituspataljon erines teistest omataolistest selle poolest, et suur osa selle koosseisust olid kas mobiliseeritud või valdade

¹ E. Nørgaard. Kongelundeni mörv, Faatum, 2001, lk. 174. Selle kohta on sõna võtnud ka Valdur Ohmann, vt. Tuna 2003, nr. 3, lk. 75–76.

² P. Erelt. Neeme Ruus – reetur ja reedetü. – Eesti Ekspress 17.01.2002.

³ E. Püüa. Saaremaa fotograafid 1864–1940 (Saaremaa Muuseumi toimetised). Kuressaare, 2002, lk. 129–130. Siin on ainult mainitud, et ta oli Torgu valla täitevkomitee aseesimees. Hukatute seas oli veel üks fotograaf, nimelt Johannes Julius Klekner (Kurvet), kes läks 1940. aasta riigipöördega aktiivselt kaasa (samal, lk. 97–99), aga ta nime käesolevas teoses ei kohta.

parteisekretäride poolt määratud isikud. Neil polnud kuhugi taanduda, nii et suurem osa neist sai karistada oma kuuluvuse eest. Vabatahtlikku kuulumist tunnistasid vaid 59, sellele lisandub 19 vabatahtlikku 16–24-aastasest neidu ja naist, kellest mitmed nimetasid ülekuulamistel kahetsedes oma teguviisi nooruse rumaluseks. Süüdistustest vabastati 27, peamiselt desertöörid ja sunniviisilised liikmed, nende hulgas ka üks 14-aastane poiss. Saksa sõjaväkke astunud oli kaks, nende juures pole märgitud mingit karistust. See kehtib ka nende kolme kohta, kes põgenesid Rootsi – üks 1944. aastal, teiste puhul puudub põgenemisaeg ei ole teada. Paljud saadeti koondukslaagrisse, nende edaspidise saatuse kohta andmed tavaliselt puuduvad. Neid oleks olnud võib-olla võimalik leida, nende nimesid pole hukkunute nimekirjades. See oleks tulnud üldpildi täiendamisele kasuks. Teatavasti kuulutati 20. detsembril 1941 välja amnestia poliitilistele vangidele. Selle käigus vabanesid Nõukogude perioodi vähemtähtsad funktsionäärid. Selle mõjust Saaremaal pole uurimuses juttu.

Vanglatöötajatest mõisteti surma ainult vanглаülem, Vassili Riisi onu Arseni Riis. Tervenisti viis astus Saksa sõjaväkke, osalt pärast vangistust ja koondukslaagrit.

Uurimise väärtust tõstavad paljud fotod, nii ohvritest kui ka nende kannatuste põhjustajatest. See on väga tänuväärne panus, mis võiks olla eeskujuks samalaadsetele uurimustele Mandri-Eesti kohta.

Vello Helk

Mis peitus seitsme luku taga?

Voldemar Kures. Seitsme lukuga suletud raamat. I ja II köide. Ilmamaa, Tartu, 2006. 508 ja 496 lk.

Ajaloohuviliste lugejate rõõmuks avaldavad meie kirjastused üha rohkem mälestuste-raamatuid ja päevikuid, mis kajastavad paljude elualade esindajate, nende perekondade, sõprade-tuttavate ning kogu rahva saatust möödunud sajandi ajalootormides.

Samas on selge, et inimeste ring, kes võiks Eesti esimese iseseisvusperioodi sündmustikku ja olusid iseenda kogetu, kuuldu ja nähtu põhjal iseloomustada, kuivab paratamatult kokku. Seda olulisem on iga mälestuskatke ja päevikumärge, mis tookordses Eestis mõnel elualal silma paistnud isiku poolt on kirja pandud. Üheks selliseks tippu jõudnud erudeeritud ja informeeritud isikuks, kes päevikupidamist ei põlanud, oli ajakirjanik Voldemar Kures.

V. Kures (endise nimega Koch), sündis 5. detsembril 1893 ja läks manalateele 29. juulil 1987 Stockholmis. Oma kutsumuse ajakirjanikuna leidis ta juba noorukina, asudes 1911. aastal tööle Postimehe juurde. Esimese maailmasõja aastatel oli ta tsariarmee ohvitser ning Vabadussõja ajal äratasid nimemärgiga V. K. tähistatud sõjateated ja reportaažid üldist tähelepanu. Järgnevatel aastatel jõudis ta lisaks Postimehele töötada kõigi Eesti suurimate lehtede, nimelt Päevalehe, Vaba Maa, Tallinna Teataja ning Kaja toimetuses. 1930. aastate teisel poolel töötas Kures siseministeeriumile alluvas Riiklikus Propaganda Tähtsuses.

Saksa okupatsiooni ajal tuli V. Kuresel kaks korda istuda vanglas, kuid 1943. aastal õnnestus tal koos oma arhiiviga Soome põgeneda. Helsingis oli ta esialgu ajalehe Malevlane kaastööline, 1944. a. siirdus Stockholmi ja jätkas aktiivset ajakirjanduslikku tegevust. Tema kompromissitu antikommunistlik hoiak ning kodumaal valitsevate olude karm kritiseerimine põhjustasid okupatsioonivõimude meelepaha ning Nõukogude Eesti meedias avaldati arvukalt räigeid V. Kurese vastu suunatud materjale.

V. Kurese dokumentaalne pärand on kõigepealt tänu arhiivitöötaja Peep Pillaku hoolele jõudnud kodumaale ning kaks köidet päevikumärkmeid on näinud kirjastuse Ilmamaa vahendusel ka trükivalgust.